

**TÜRK XALQLARININ RUSDİLLİ BƏDİİ
YARADICILIĞINDA ÜSLUB TEXNOLOGİYALARI****D.R.ƏLİYEVƏ*****Bakı Dövlət Universiteti***

«Dil – xalqın ruhudur» deyən V.Humboltdan sonra dilçilikdə etnolinqvistikanın xüsusi bir məktəb kimi formalaşması tamamilə təbii idi. Dilə «cəmiyyətin fikirlərini, hisslərini ifadə edən fonetik simvollar» olaraq baxan etnolinqvistlər (məsələn, E.Sepir) göstərirlər ki, dil bizim vərdişlərimizi istiqamətləndirir (1, 240) və «ümumi nitq həmin dildə danışanların hamısının sosial həmrəyliyinin özünəməxsus potensial simvoludur» (1, 247).

«Mədəniyyətin və tarixi varislərin toplanıb mühafizə edilməsində dilin əhəmiyyəti kifayət qədər aydın və əsaslı»dırsa (1, 247), deməli, hər hansı dil daşıyıcısının təfəkküründə ana dilinin elə simvolları fəthləşir ki, o, başqa dilə (onun simvolikasına) müraciət edərkən istər-istəməz müxtəlif mənşəli simvolların qarşılıqlı əlaqəsi yaranır.

Türk xalqlarının rusedillə bədiə yaradıcılığında üslub texnologiyaları nəzərdən keçirilərkən aşağıdakı səviyyələr müqayisə olunmalıdır:

I. Türkdillə sənətkarın dil təfəkküründə müəyyən olmuş türk bədiə dil simvolları.

II. Rus bədiə dil simvolları.

Birincisi türk yazıçısının yaratdığı bədiə əsərə onun təfəkkür-düşüncə tərzini kimi gəlir, ikincisi isə rusedillə bədiə üslubun (ümumən rus dilinin) yazıçı tərəfindən mənimsənilmə səviyyəsini ifadə edir. Beləliklə, türk yazıçısının yaratdığı bədiə mətnində həm yazıçısının, həm də mətnin spesifik göstəricisi olaraq türk dil təfəkküründən, yaradıcılıq vərdişindən irəli gələn elementlər çıxış edir.

Həmin elementlər dilin müxtəlif səviyyələrinə (fonetik, ləksik və sintaktik) aid olmaqla yanaşı, poetik təfəkkür və dillə bağlı olan makro-, yaxud metalingvistik səviyyələrdə özünü göstərir.

Danışq dili ilə sıx bağlı olan ədəbi-bədiə dil, yaxud bədiə üslub danışıq dilində baş verən prosesləri, təzahür edən əlamətləri özündə ehtiva edir.

Rusedillə türk ədəbiyyatında türklüyün, o cümlədən türkdillə bədiə təfəkkürün həm məzmun, həm də forma göstəriciləri öz aydın ifadəsini tapır ki, bunları bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək çətindir. Lakin həmin göstəriciləri analitik şəkildə araşdırmaq üçün ən məhsuldar, yaxud ən çox lingvopoetik dəyərliliyə malik komponent və ya hadisələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Fonetika yalnız bu və ya digər dilin öz poetik funksiyasını həyata keçirmək üçün ən mühüm vasitələrdən biri olaraq qalmır, eyni zamanda dil təfəkkürünün, etnopoetikanın elementlərindən birinə çevrilir və rus

dilində yazan türk mənşəli söz sənətkarı türkdilli təfəkkürün fonopoetik xüsusiyyətlərini çox zaman avtomatlaşmış bir şəkildə rus dilinə köçürür.

Adətən şeir dili üçün mühüm şərt olan fonopoetik fiqurlar özünü bu və ya digər şəkildə nəsr dilində də göstərir. Və heç də hər kəs bir dil üçün linqvostilistik səciyyə daşımır: elə dillər mövcuddur ki, onlarda fonopoetik fiqur yalnız stilistik funksiyaya malik olub, bu və ya digər söz ustasının üslubi məharəti kimi çıxış edir. Flektiv dillərdən fərqli olaraq iltisafı dillərdə, xüsusilə ahəng qanununun fəaliyyət göstərdiyi türk dillərində fonopoetik fiqurların əksəriyyəti dilin təbiətindən irəli gələrək normativ xarakter kəsb edir.

Ferdinand de Sössür «poetik mətnlər tələffüzü öyrənmək üçün qiymətli materialdır; şeir sənət sistemi hecaların sayı, onların kəmiyyəti (uzunluğu), ayrı-ayrı səslərin təkrarı (alliterasiya, assonans, qafiyə) ilə bağlıdır; poetik mətnlər özündə fonologiyanın müvafiq məsələlərinə dair qiymətli məlumatlar hişf edə bilər» (2, 105) – deyərək fonopoetikanın rolunu müxtəlif sistemli dillər üçün qiymətləndirsə də, həmin fikir mükəmməl linqvopoetik strukturu olan türk dillərinə münasibətdə özünü daha çox doğruldur.

Rusdilli türk ədəbiyyatında türk dil təfəkkürünün fonopoetik göstəriciləri səs təkrarına əsaslanan fiqurlardır ki, buraya assonans, alliterasiya və sintaktik paralelizm daxildir.

Eyni, yaxud eynicinsli sait səslərin cümlədə və ya mətnədə təkrarına əsaslanan assonans saitlərin ahəngi güclü olan türk dilləri üçün olduqca səciyyəvidir. Rus dili üçün xarakterik olmayan bu hadisə türk dillərində üç formada təzahür edir: 1) qalınlıq-incəlik, 2) dodaq-damaq və 3) qapalı-açıq. Saitlər ahənginin möhkəmliliyi, davamlılığı məhz bu cür çoxpilləlilik, yaxud çoxspektrliliyə əsaslanır.

Rusdilli türk ədəbiyyatında assonansın geniş yayılması türk linqvopoetik təfəkkürünün rus dilinin bədii üslubuna təsirinin mühüm göstəricilərindən biridir. Məsələn:

Ты пришел из степи за ней,
тебя след окровавленный спас,
ты добрел до своих саней
и тотчас же умчал от нас...

А сейчас

ты собаку ударил при мне,
чем собака тебя обидела?

Знай же:

не по моей вине
габаны твой удар не видели.

Не положено бить

детей

и собак –

по закону степей (3, 90).

Mətnədə a saiti intensiv işlənərək ona (mətnə) poetik harmoniya gətirir; belə ki, 89 sait səsdən 36-sı, yəni 40 %-dən çoxu a saitindən ibarətdir. Bundan sonra ən çox işlənən sait səs e - dir: onun intensivliyi 30 %-ə qədərdir. Yerdə qalan saitlər (ı, i, o, u) isə birlikdə təxminən 30%-lik kəmiyyət çəkisinə malikdir.

Үахуд:

Мне удивительно: когда я весел,
что ни потребуется, - все дают,
когда захочется унылых песен,
мне их с великой радостью поют.

Бываю рад, и все

бывают рады.

я убегу, и все –

за мной в кусты.

Когда в жару дно Урала,

мне кажется, что все моря пусты... (3, 91).

Bu mətnədə a – 27, e – 17, u – 14, o – 8, i və ı isə hərəsi 7 dəfə işlənir; beləliklə, a və e saitlərinin intensivliyi yenə də diqqəti çəkir. Lakin mətnə harmoniya gətirən ı saitidir. Ümumiyyətlə, o qədər də böyük işlənmə tezliyi, assonans yaratmaq imkanı olmayan ı səsinin fonopoetik aktuallaşdırılması xüsusi bədii effekt yaradır.

Assonans özünü rusdilli türk nəsrində də göstərir; məsələn:

В одно из таких затиший купцы, пришедшие с караваном товар в кайманские земли, рассказывали, сидя за чаем, как минули они сарозекские степи без особых помех у колодцев со стороны жуаньжуанов, и упомянули о том, что встретили в сарозеках одного молодого пастуха при большом верблюжем стаде. Купцы стали с ним разговор вести, а он оказался манкуртом (4, 113).

Mətnədə assonans iki səviyyədə, yaxud miqyasda təzahür edir: a) sintaqmlar səviyyəsində, b) bütöv mətn, yaxud period səviyyəsində. Əyani olaraq görmək üçün mətnin ayrı-ayrı sintaqmlar üzrə sait tərkib-düzümünü nəzərdən keçirək:

1) a- o- i- a- i- a- i- i;

2) u- ı;

3) i- e- i- e- a- a- a- o- a- a;

4) a- a- i- e- e- i;

5) a- a- ı- a- i- i- a- a- a- e;

6) a- i- u- i- a- i- a- o- e- i- e- e- i- e- a- o- ı- a- e;

7) u- a- o- e- a- a- a- ı- u- a- u- a- o;

8) i- u- a- a- u- i- a- o;

9) o- e- i- i- a- o- e- a- a- a- o- a- a- o- o- a- u- a;

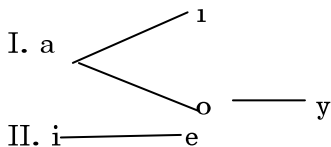
10) i- a- o- e- u- e- a- e;

11) u- ı- a- i- i- e- i;

12) a- o- a- a- a- a- a- u- o.

Beləliklə, mətnin tərkibində işlənən sait səslərin statistikasını (işlənmə tezliyi) aşağıdakı kimidir: a- 47; ı- 5; o- 15; y- 11; e- 17; i- 23.

Bu isə o deməkdir ki, mətnin ritmi a) qalın, b) açıq və c) dodaqlanmayan a saiti ilə a) incə, b) qapalı və c) dodaqlanmayan i saitinin oposiziyasına, yəni açıqlıqla qapalılığın münasibətinə əsaslanır və digər sait səslər həmin səslərin orbitində birləşir:

Assonans türk dillərində bir sıra tədqiqatçıların güman etdiklərindən daha geniş poetik imkana malikdir; belə ki, eyni saitlərlə yanaşı a) qalınlıq-incəlik, b) dodaq- damaq və c) açıqlıq-qapalılığa görə də eynicinslilik harmoniya yarada, mətnə etnoqrafik təfəkkür üçün təbii olan bədiilik, yaxud estetik effekt verə bilər; məsələn:

И пока поезд останавливался, Афанаси Иванович шел рядом полубоком, улыбаясь ему в окно (5, 254).

Mətnin sinharmonizm strukturuna diqqət yetirək:

i- a- a- o- e- a- a- a- i- a- a // a- a- a- i- i- a- o- i- o- a- o- o- u- o- o
// u- i- a- a- e- u- a- o.

Göründüyü kimi, saitlərin birindən digərinə birbaşa keçidi aşağıdakı kimidir:

i – a; a – o; o – e; e – a; a – i; o – i; i – o; o – a; o – u; u – o; u – i; i – a; a – e; e – u; u – a.

Lakin daha çox təkrarlanan, xüsusi etno poetik ritm göstəricisi kimi çıxış edən səs əlaqələri a – o – y; i – a və a – i - dən ibarətdir.

Türk dillərində saitlər ahəngi ilə yanaşı samit səslərin ahəngi də fonopoetik effekt yaradır ki, bunun birincisi yenə də eyni səslərin, ikincisi eynicinsli səslərin, üçüncüsü isə saitlərin, samitlərin ahəngləşməsidir. Əlbəttə, bütün dillərdə həmin ahəngləşmə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir, lakin bu, türk dilləri üçün daha səciyyəvi olub, bədi mətnin atributlarından biri kimi çıxış edir.

Yalnız bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində rus simvolist saitləri alliterasiyanı rus dilinə məhz üslubi əlamət kimi gətirmişdilər. Rusdilli türk şairləri isə rus simvolistlərinin həmin linqvopoetik eksperimentini daha təbii yolla rus şeir dilinin göstəricilərindən birinə çevirdilər. Məsələn, O. Süleymenovun şeirlərinin birindən seçilmiş aşağıdakı misralarda olduğu kimi:

Стараясь скрыть слабость,
страшно махали кирками,
остервенело ругались,
намкнувшись на твердый пласть.
Били, били по скалам,
порфиры – нелегкий камень,
десять раз били мимо,
чтобы один- попасть.
Все лето – по скальным породам,
шурфы – окопы за нами,
карандашами истерлись
в порфирах стальные ложки (3,13).

Mətnə ç səsi 18 dəfə təkrar olunur, lakin məsələ yalnız həmin səsin formal təkrarında yox, məhz mç səsi ilə birlikdə yaratdığı ritmdədir; belə ki, cm // mç kombinasiyası nəinki müstəqil sözlərdə (стараясь слабость, страшно, остервенело, пласть və s.), sintaqmlarda da (скрыть слабость) təzahür edir.

Ümumiyyətlə, O.Süleymenovun poetik fonetikasında ç səsinin alliterasiyasına xüsusi diqqət verilir. Bu səs şairin «Поэтесса из кишлака Кашир» şeirində (3,194) 40, «Равновесие» şeirində (3, 199) 43, «Русь врубеля» şeirində (3, 202) isə 34 dəfə işlənir. Sonuncu şeir bu baxımdan da-

ha maraqlıdır:

Край росистых лесов
и глазастых коней,
россыпь рубленных сел,
городов изваянья,
и брусничные ночи,
и россыпь огней.
Россомашьи размашистые расстояния.
Жизнь – и выдох сквозь зубы,
и радость, и грусть.
Глупость осени. Шубы.
И русое небо.
И морозы.
И странные взгляды Марусь.
И хрустящие, жаркие
щеки хлеба.
Я могу перечислить –

и вес мой рассказ:

Русь – река под обрывом,
и это не мало.
Ночь июльская. Ивы. И месяц раскосый.
Я, как ты, задыхаюсь,
когда обнимаю...

Burada c səsi formal olaraq bütün samit səslərin 15 %-dən çoxunu təşkil edir ki, yalnız bu fakta əsaslanaraq şairin fonopoetik təfəkküründə həmin səsin fəallığını demək olar. Lakin c səsinin bir neçə dəfə, yaxud qoşa işləndiyi sözlərdən intensiv istifadə (росистых, россыпь, россомашьи, расстояния, раскосый və s.), c ilə səsləşən n, m, k səslərinə ardıcıl müraciət (глазастых, радость, раскосый, россыпь və s.) və nəhayət, onun cingiltili qarşılığı olsa da, tələffüzdə karlaşan z səsinin işləkliyi (сквозь, взгляды və s.) c səsinin mətnədə məhz funksional imkanlarının genişliyini təsdiq edir.

Türk dillərində assonansa nisbətən alliterasiya daha qabarıq, diqqəti daha çox cəlb edən fonopoetik hadisədir.

Türk dillərində sintaktik fonetikanın ən mühüm təzahür forması sintaktik paralelizmdir (5) – konstruksiya təkrarından ibarət olan bu poetik fiqur həm şeir, həm də nəsr dili üçün səciyyəvidir. Rusdilli türk yazıçılarının dilində sintaktik paralelizmlərin çox işlənməsi həmin yazıçıların fərdi üslubu ilə deyil, türkdilli bədii təfəkkürlə bağlıdır.

Məsələn, O.Süleymanovun «Колодкокопатель Казбек» şeri (3-114) aşağıdakı misralarla başlayır:

Загорелый, худой,
подпоясанный красным платком,
в тюбетейке с чалмой,
бородатый, усапый ...

Burada ilk və son misralar sintaktik paralelizmin sadə formasıdır. Lakin şair elə paralelizmlər də işlədir ki, onlar kifayət qədər mürəkkəbdir:

... Приехал я в край,
где лишь пихты и ели,
где ели под тяжестью неба присели,
где между стволами
ветры белели... (3-118)

Sintaktik paralelizmlər rusedilli türk nəsri üçün də səciyyəvidir:

В том утраченном мире, в далекой отсюда Моюнкумской саванне, протекала великая охотничья жизнь – в нескончаемой погоне по нескончаемым Мююнкумским просторам за нескончаемыми сайгачьими стадами (4-290).

Burada sintaktik konstruksiya təkrarını leksik təkrar tamamlayır və mətndə şeir texnologiyasına yaxınlaşan ladlar yaranır.

QEYDLƏR

1. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках извлечениях, ч. II, М.: изд. «Просвещение», 1965, 496 с.
2. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, 408 s.
3. Сулейменов О. Избранное. М.: изд. «Художественная литература», 1986, 432 с.
4. Айтматов Ч. Романы, повести. Фрунзе, изд. «Кыргызстан», 1988, 656 с.
5. Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского эпического стиха. – ВЯ, 1964, № 9, с 2-23.

ТЕХНОЛОГИЯ СТИЛЯ В РУССКОЯЗЫЧНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Д.Р.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается стиль технологии в русскоязычном художественном творчестве тюркских народов. Анализируются такие фонопоэтические приемы как ассонанс, аллитерация и синтаксический параллелизм.

В статье отмечается обращение тюркских писателей к данным творческим приемам, что обуславливается тюркским началом их художественного мышления. В частности, даны отрывки из произведений Ч.Айтматова, О.Сулейменова.

THE STYLE TECHNOLOGIES IN RUSSIAN-LANGUAGE ARTISTIC CREATIVE OF TURKIC PEOPLE

D.R.ALIYEVA

SUMMARY

In the article the style technologies in Russian – language artistic creative of Turkic people are considered. So phonopoetic process as assonance, alliteration and syntactical parallelism are analyse'd here.

In the article the conversion of Turkic writers with this creative methods is marked if's determined by Turkic beginning of their artistic thinking. In particular, the fragments from the works of Ch.Aytmatov, O.Suleymenov was given here.